

هشتمین جشنواره نهج البلاغه دانشگاهیان پس از یک دهه وقفه، امسال برگزار شد و ابتدای اسفندماه بسا معرفی برگزیدگان به کار خود پایان داد. یکی از آثار برتر این جشنواره، مجموعه «کلام امیر» است که در ۱۱ جلد منتشر شده است. اثری نوشته محمد شریفانی، مسئول نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه آزاد که نگارش آن بیش از ۲۰ سال به طول انجامیده و حالا به شکل الکترونیکی و رایگان در اختیار علاقه‌مندان به بیانات امیرالمؤمنین، حضرت علی (ع) قرار گرفته است. «فرهیختگان» در گفت‌وگو با نویسنده این اثر، زمینه‌ها و روند نگارش آن را مورد واکاوی قرار داده‌اند که مشروح آن را در ادامه از نظر می‌گذرانید.

...

کتاب شما شرحی بر نهج البلاغه است. گفت‌وگو را با مروری بر جایگاه و اهمیت این کتاب ارزشمند آغاز کنیم.

نهج البلاغه، به‌عنوان یکی از گران‌سنگ‌ترین آثار اسلامی، جایگاهی ویژه در اندیشه دینی، معرفت‌شناسی، حکمت و اخلاق اسلامی دارد. این کتاب که گردآوری‌شده از سخنان، نامه‌ها و حکمت‌های امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب(ع) است، در بردارنده عالی‌ترین معارف توحیدی، فلسفی، اجتماعی، اخلاقی و سیاسی است. برای درک اهمیت این کتاب، لازم است ابتدا به مقام علمی و معرفتی گزینده آن، یعنی امیرالمؤمنین(ع)، توجه کنیم. ایشان شخصیتی هستند که در منابع معتبر اسلامی، ازجمله روایات پیامبر اکرم(ص)، به‌عنوان «باب مدینه العلم» (دروازه شهر علم) معرفی شده‌اند. این تعبیر نشان‌دهنده آن است که دانش پیامبر (ص) از طریق امام علی(ع) به امت اسلامی منتقل شده و ایشان مهم‌ترین منبع علم پس از نبی مکرم اسلام (ص) به شمار می‌روند. در همین راستا، روایتی از ابن‌عباس نقل شده است که می‌گوید: «علم من و علم تمام صحابه رسول‌الله (ص) در برابر علم امیرالمؤمنین(ع) همچون قطره‌ای در برابر هفت دریاست.» این تشبیه، نهایت گستردگی و عمق دانش حضرت علی(ع) را نشان می‌دهد.

نهج البلاغه-ویژگی‌های منحصر به‌فردی دارد؛ در واقع نه‌تنها از نظر محتوا غنی و سرشار از معارف الهی است، بلکه از منظر فصاحت و بلاغت نیز در اوج قرار دارد. به همین دلیل، بسیاری از دانشمندان و ادیبان مسلمان، این کتاب را «فوق کلام المخلوق و دون کلام الخالق» (فراتر از سخن مخلوق و فروتر از کلام خالق) توصیف کرده‌اند. این عبارت بیانگر آن است که نهج البلاغه از لحاظ بلاغت، فصاحت و زیبایی زبانی در جایگاهی است که هیچ سخن بشری به پای آن نمی‌رسد، اما درعین‌حال از کلام وحی (قرآن کریم) نیز پایین‌تر است.

اهمیت نهج البلاغه را می‌توان در چهار بعد مورد بررسی قرار داد. نخست بعد توحیدی و معرفتی؛ نهج البلاغه یکی از عمیق‌ترین منابع برای شناخت خداوند، توحید، صفات الهی و جایگاه انسان در نظام هستی است. خطبه‌های توحیدی این کتاب، مانند خطبه اول، خطبه اشباح و خطبه‌های مربوط به صفات الهی، نمونه‌های بارزی از این آموزه‌های عمیقند. دومین بعد، بعد اخلاقی و تربیتی است. این کتاب دربردارنده اصول تربیتی و اخلاقی برای تکامل فردی و اجتماعی است. حکمت‌های کوتاه امام علی(ع) که در بخش سوم نهج البلاغه آمده، همچون گنجینه‌هایی از معارف اخلاقی است که در طول تاریخ راهنمای انسان‌ها بوده است. نامه ۳۱ نهج البلاغه بزرگترین منشور اخلاقی تربیتی تاریخ بشر است.

بعد اجتماعی و سیاسی، وجه دیگر اهمیت این کتاب است. نهج البلاغه یکی از مهم‌ترین منابع برای فهم مبانی حکومت اسلامی، عدالت اجتماعی، حقوق مردم و وظایف حاکمان است. نامه‌های امام علی(ع) به کارگزاران حکومت، ازجمله نامه ۵۳ (فرمان معروف به مالک اشتر)، به‌عنوان یکی از کامل‌ترین منشورهای حکومتی در طول تاریخ شناخته می‌شود و حتی مورد توجه اندیشمندان غربی قرار گرفته است. بعد علمی و عقلانی هم چهرامین بعد اهمیت این کتاب محسوب می‌شود. حضرت علی(ع) در این کتاب تأکید بسیاری بر اهمیت تفکر، تعقل، دانش و حکمت دارند. بسیاری از مفاهیم عمیق فلسفی که بعدها در مکاتب فلسفی اسلامی مطرح شد، ریشه در بیانات امیرالمؤمنین(ع) دارد. با توجه به جایگاه بی نظیر امیرالمؤمنین(ع) در علم و معرفت و نیز ویژگی‌های بی‌مانند نهج البلاغه در ابعاد مختلف، این کتاب را می‌توان چراغ راهی برای تمام انسان‌ها در مسیر سعادت و کمال دانست. نهج البلاغه نه‌تنها برای مسلمانان، بلکه برای تمام کسانی که به دنبال حکمت، معرفت و هدایتند، منبعی ارزشمند است که همواره مورد توجه اندیشمندان و پژوهشگران قرار گرفته است.

جایگاه و ارتباط نهج البلاغه با قرآن کریم چگونه تعریف می‌شود؟

ارتباط نهج البلاغه با قرآن کریم از جنبه‌های مختلف قابل بررسی است. از یک سو، نهج البلاغه را می‌توان تفسیری عمیق و حکیمانه از آیات قرآن دانست و از سوی دیگر، خود امیرالمؤمنین(ع) در بیاناتشان به صراحت بیان کرده‌اند که سخنان ایشان برخاسته از تعالیم قرآن و در راستای تبیین و تفسیر معارف آن است. تا آنجا که نهج البلاغه به اخ القرآن (برادر قرآن) معروف شده است. این توصیف نشان‌دهنده آن است که نهج البلاغه و قرآن رابطه‌ای تنگاتنگ دارند و سخنان امیرالمؤمنین(ع) در این کتاب، در حقیقت، بازتابی از آموزه‌های قرآن است. یکی از مهم‌ترین دلایلی که نشان می‌دهد نهج البلاغه ارتباطی عمیق با قرآن دارد، شخصیت والاّی امیرالمؤمنین(ع) به‌عنوان نفس رسول‌الله است که فرمود: «علی نفس التّبی.»

امام علی(ع) که وصی و جانشین پیامبر (ص) است، نه‌تنها علم قرآن را به‌طور کامل در اختیار داشتند، بلکه خود را لسان القرآن (زبان قرآن) معرفی کرده‌اند، به این معنا که ایشان توانایی کامل در تبیین و تفسیر آیات الهی داشتند. در خطبه ۱۸ نهج البلاغه، امام علی(ع) می‌فرماید: «هذا القرآنُ إِمّا هو حَظٌّ مَسْطُورٌ بَیْنَ الدَّقَیْقِیْنِ، لا یَنقُطُ بِلِسانٍ، ولا یَبْدُ لَهُ مِنْ تَرْجُمَانٍ، وَإِنَّمَا یَنْقُطُ عَنَّهُ الرِّجَالُ.» این قرآن، نوشته‌ای است که میان دو جلد قرار گرفته است. خود به‌تنهایی سخن نمی‌گوید، بلکه نیازمند کسی است که آن را تفسیر کند و این مفسران، انسان‌های آگاه و دانا هستند. این سخن نشان می‌دهد که برای درک صحیح قرآن، مراجعه به کلام امام علی(ع) و اهل‌بیت(ع) ضروری است و نهج البلاغه یکی از مهم‌ترین منابع برای فهم عمیق آیات قرآن محسوب می‌شود.

از سویی دیگر، نهج البلاغه، تجلی علمی و اجرایی آموزه‌های قرآن است. نهج البلاغه را می‌توان تفسیر عملی قرآن نامید. در این کتاب، مفاهیمی که در قرآن به‌صورت کلی بیان شده، با جزئیات بیشتر و همراه با مثال‌های روشن توضیح داده شده‌اند. در قرآن کریم، بارها به اهمیت تقوا اشاره شده است (إِنَّ أَكْرَمَ مَكْسَبٍ عِنْدَ اللَّهِ تَقَاتُّهُ-حجرات:۱۳). در نهج البلاغه نیز تقوا یکی از محوری‌ترین موضوعات است. خطبه همام (خطبه ۱۹۳)، که توصیف جامع و کاملی از متقین است، نمونه‌ای بارز از تفسیر عملی این مفهوم

گفت‌وگوی «فرهیختگان» با مسئول نهاد رهبری دانشگاه آزاد درباره اثری که نگارشش ۲۰ سال زمان برده است

شرح نهج البلاغه با ۷ ویژگی در کلام امیر

نهج البلاغه» نام گرفته است. ابن میثم بحرانی، از علمای بزرگ شیعه، این شرح را با رویکرد فلسفی، عرفانی و کلامی نوشته است. او تلاش کرده است مفاهیم عمیق نهج البلاغه را با مبانی فلسفی و تفکر عرفانی تحلیل کند. این شرح به‌ویژه برای کسانی که به مباحث فلسفه و عرفان اسلامی علاقه دارند، بسیار ارزشمند است. شرح میرزا حبیب‌الله خویی در قرن سیزدهم هجری با عنوان «منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه» از جمله این شرح‌های کلاسیک است. این شرح یکی از جامع‌ترین شروح نهج البلاغه است که به بررسی دقیق معانی واژگان، تحلیل مفاهیم دینی و بررسی تطبیقی با روایات دیگر پرداخته است. این اثر به‌عنوان یکی از مراجع اصلی برای پژوهشگران نهج البلاغه شناخته می‌شود. مرحوم خوشتری نیز در قرن چهاردهم هجری کتاب «نهج البلاغه خوشتری» را به نگارش درآورده است. این شرح، ثنری ساده و روان دارد و به تبیین نکات اخلاقی، اجتماعی و معنوی نهج البلاغه پرداخته است. این کتاب به دلیل سبک ساده و قابل فهم، یکی از شروحی است که برای عموم مردم نیز قابل استفاده است.

درکنار شرح‌های کلاسیک، شروح معاصر (جدید) هم وجود دارند که در دوره معاصر توسط دانشمندان برجسته‌ای آماده شده است. شرح علامه جعفری با نام «شرح نهج البلاغه» از جمله این شروح است. این شرح یکی از دقیق‌ترین و جامع‌ترین شروح معاصر است که به تحلیل ابعاد فلسفی، اجتماعی و معرفتی سخنان امام علی(ع) پرداخته است. علامه جعفری با دیدگاه فلسفی و تطبیقی، نهج البلاغه را مورد بررسی قرار داده است. این کتاب به‌دلیل نگاه عمیق فلسفی، برای دانشجویان و پژوهشگران فلسفه اسلامی بسیار ارزشمند است.

شرح دیگری که در دسته شروح معاصر یا جدید قرار می‌گیرد نوشته آیت‌الله العظمی مکارم‌شیرازی است که با عنوان «پیام امام» منتشر شده است. این شرح، با زبانی ساده و روان نوشته شده و بیشتر بر ابعاد اخلاقی و اجتماعی نهج البلاغه تمرکز دارد و برای کسانی که به دنبال فهم نهج البلاغه در زندگی روزمره خودند، بسیار مناسب است.

شرح دیگری را هم آیت‌الله جوادی آملی با نام «سلونی قبل ان تقعدونی» نوشته است. این شرح از منظر عرفانی و معنوی به نهج البلاغه پرداخته و به تحلیل عمیق مفاهیم توحیدی و الهی پرداخته است. تائکون چهار جلد از

این کتاب چاپ شده ولی مجموعه آن ۲۵ جلد است که در حال چاپ است و یکی از منابع مهم برای علاقه‌مندان به عرفان اسلامی است.

انگیزه شما برای نگارش شرح نهج البلاغه چه بود؟

انگیزه نگارش یک اثر علمی، به‌ویژه در حوزه متون دینی و معارف اسلامی، معمولاً از چند عامل نشأت می‌گیرد: نیاز علمی و فرهنگی جامعه، خلأهای پژوهشی و علایق شخصی. در مورد این شرح، چندین عامل مهم در شکل‌گیری انگیزه من برای پرداختن به تفسیر نهج البلاغه نقش داشت. حدود ۲۰ سال پیش، در دانشگاه شیراز فرصتی فراهم شد که در محضر علامه محمدتقی جعفری (رحمة‌الله علیه) باشم. علامه جعفری یکی از بزرگ‌ترین شارحان نهج البلاغه در دوران معاصر بودند و شرح ایشان به دلیل عمق فلسفی و اجتماعی، جایگاه خاصی دارد. در آن جلسه، ایشان از فیوضات و عنایات خاص امیرالمؤمنین(ع) در جریان نگارش شرح خود سخن گفتند و تأکید کردند هرکس با نیت خالصانه وارد پژوهش در نهج البلاغه شود، مشمول الطاف و هدایت‌های الهی خواهد شد. این سخنان برای من الهام‌بخش بود و باعث شد عزم خود را برای ورود به این حوزه جزم کنم.

پس از آن دیدار، توفیق داشتم در مسجدی که در شیراز به نام امیرالمؤمنین(ع) بود و حقیر امت‌ جماعت آن را برعهده داشتم، هر هفته دو تا سه شب به تفسیر نهج البلاغه بپردازم. این جلسات ابتدا به‌صورت بحث‌های عمومی بود، اما به‌تدریج با استقبال مخاطبان و طرح سوالات نیاز به تحلیل علمی و روشمند احساس شد. با گذشت زمان، این درس‌ها ساختارمندتر شد و در قالب پروژه‌ای پژوهشی درآمد. همین جلسات، هسته اولیه تألیف کتاب «کلام امیر» را تشکیل داد. با بررسی شرح نهج البلاغه متوجه شدم که هر یک از آن‌ها بر جنبه‌ای خاص از کلام امیرالمؤمنین(ع) تمرکز دارند، لکن هنوز جای شرح نهج البلاغه با سبک‌های نوین خالی است.

یکی از خلأهای موجود در شرح قبلی زبان پیچیده و دشوار است. بسیاری از شروح به زبان سنگین عربی یا فارسی قدیمی نوشته شده‌اند و برای عموم مردم قابل استفاده نیستند. تمرکز بر یکی از ابعاد نهج البلاغه یکی دیگر از خلأهاست. برخی شرح فقط به بعد لغوی و بلاغی پرداخته‌اند، برخی دیگر فقط جنبه کلامی و فلسفی را بررسی کرده‌اند، اما شرحی که تمام ابعاد را به‌صورت هم‌زمان پوشش دهد، کمتر یافت می‌شد. نبود نظم موضوعی از جمله دیگر خلأهای شرح پیشین است. نهج البلاغه دارای موضوعات گسترده‌ای است (مانند سیاست، اخلاق، مدیریت، عرفان و...)، اما بسیاری از شروح، نظم خاصی برای دسترسی آسان به این مباحث ندارند. الهام از روش تفسیری قسّران و روایات هم مورد دیگری است که در بررسی شروح قبل دیده می‌شود. در روایات اسلامی تأکید شده «نهج البلاغه، برادر قرآن است» و امام علی(ع) خود را «زبان گویای قرآن» معرفی کرده‌اند، بنابراین همان‌طور که قرآن نیاز به تفسیر دارد، نهج البلاغه نیز به شرح و توضیح علمی نیازمند است. روش تفسیری من در این کتاب، مشابه روش مفسران قرآن کریم است، یعنی بررسی دقیق واژگان و لغات، ارائه شناسنامه‌ای برای هر خطبه و نامه، ذکر آیات و احادیث مشابه برای درک بهتر مفاهیم، تحلیل ابعاد بلاغی و ادبی و استخراج راهبردهای اجتماعی و حکومتی از متن نهج البلاغه.

ویژگی‌های خاص شرح «کلام امیر» چیست؟

هر شرحی بر نهج البلاغه باید بتواند این اثر جادوانه را به‌گونه‌ای تبیین کند که هم برای پژوهشگران و متخصصان مفید باشد و هم برای عموم مردم قابل استفاده. با این رویکرد، شرح «کلام امیر» بر این شرح دارای هفت ویژگی اصلی است که آن را از بسیاری از شروح دیگر متمایز می‌کند. نخست ارائه شناسنامه مشخص برای هر سخن، نامه و حکمت؛ یکی از مشکلات برخی شرح‌های قدیمی، نبود اطلاعات دقیق درباره هر خطبه و نامه است. در شرح «کلام امیر»، برای هر بخش از نهج البلاغه یک شناسنامه کامل ارائه شده که شامل مواردی از جمله زمان و مکان صدور (در صورت مشخص بودن)، مخاطب اصلی (اگر امام علی(ع) خطبه یا نامه را برای شخص یا گروه خاصی فرموده‌اند)، زمینه‌های تاریخی و اجتماعی (چه شرایطی باعث صدور این سخن شده است؟)، مباحث اصلی و کلیدی متن است تا به خواننده کمک کند که سخنان امام علی(ع) را در بستر تاریخی و اجتماعی درست درک کند و بتواند ارتباط آن را با مسائل امروزی بهتر بفهمد. وجه دوم، واکاوی کامل لغات و واژه‌شناسی تخصصی است. نهج البلاغه از نظر ادبی و زبانی یکی از پیچیده‌ترین و غنی‌ترین متون عربی است. برخی از واژگان آن، دارای معانی متعدّد یا بسار معنایی خاصی در دوره تاریخی

خود بوده‌اند. در شرح «کلام امیر»، هر کلمه مهم بررسی لغوی، نحوی و معنایی و معنای دقیق کلمات با استناد به منابع معتبر زبان‌شناسی عربی بیان شده است. برخی واژگان که ممکن است چندین تفسیر داشته باشند، با ذکر نظرات مختلف مفسران بررسی شده‌اند. این بخش، برای پژوهشگران، طلاب و دانشجویان زبان و ادبیات عرب بسیار کاربردی است، زیرا آنان را با دقت واژه‌های نهج البلاغه آشنا می‌کند.

مورد سوم، عنوان‌گذاری برای هر فراز از کلام امیرالمؤمنین(ع) است. در بسیاری از نسخه‌های نهج البلاغه، خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌ها بدون عنوان‌بندی مشخص آورده شده‌اند. این باعث می‌شود که مخاطب، بدون راهنمایی، در میان جملات طولانی و متعدد دچار سردرگمی شود. در این شرح، برای هر بخش از نهج البلاغه یک عنوان دقیق و مفهومی انتخاب شده است که به مخاطب کمک می‌کند تا بفهمد محتوای اصلی آن قسمت چیست. این عنوان‌ها با دقت و مطالعه عمیق متن انتخاب شده‌اند، نه صرفاً به‌صورت خلاصه‌نویسی سطحی که باعث می‌شود خواننده بتواند سریع‌تر به موضوع موردنظر خود در نهج البلاغه دسترسی پیدا کند.

ویژگی چهارم، استخراج نکات کلیدی از هر عنوان است. یکی از اهداف این شرح، کاربردی کردن نهج البلاغه در زندگی روزمره است. برای همین، بعد از هر خطبه یا نامه چند نکته کلیدی و مهم استخراج شده است و این نکات، به‌صورت خلاصه و طبقه‌بندی‌شده ارائه شده‌اند تا خواننده بتواند از آن‌ها بهره‌برداری کند. این بخش، کمک می‌کند که نهج البلاغه از حالت یک متن تاریخی صرف، به یک منبع الهام‌بخش برای زندگی امروز تبدیل شود. ذکر آیات و احادیث مشابه برای درک بهتر متن پنجمین ویژگی شرح «کلام امیر» است. در این شرح، هر جا که ممکن بوده، آیات قرآن و روایات مشابه از پیامبر اکرم(ص) و اهل‌بیت(ع) آورده شده تا خواننده، ارتباط میان نهج البلاغه و سایر متون دینی را بهتر درک کند. این بخش، برای پژوهشگران علوم قرآنی و حدیثی بسیار ارزشمند است، زیرا امکان مقایسه و تحلیل تطبیقی بین متون دینی را فراهم می‌کند.

ششمین ویژگی، بررسی زیبایی‌های ادبی، استعارات و تشبیهات در جلد دوازدهم محسوب می‌شود. نهج البلاغه از نظر ادبی و بلاغی، شاهکاری بی‌نظیر در زبان عربی است. بسیاری از خطبه‌ها و نامه‌های امام علی(ع)، دارای استعارات، تشبیهات، سجع، جناس و دیگر آرایه‌های ادبی هستند که فهم آن‌ها به شناخت عمیق زبان نیاز دارد. جلد دوازدهم این مجموعه، به زیبایی‌های ادبی نهج البلاغه اختصاص دارد و تمام استعارات، تشبیهات، سجع‌ها و دیگر صناعات ادبی با دقت بررسی شده‌اند. این بخش، برای دانش‌جویان زبان و ادبیات عرب و علاقه‌مندان به بلاغت و زیبایی‌شناسی متن بسیار مفید است.

استخراج نظام‌نامه‌ها و راهبردهای مدیریتی و اجتماعی از کلام امیرالمؤمنین(ع) ویژگی دیگر این شرح است. یکی از مهم‌ترین ابعاد نهج البلاغه، بعد مدیریتی و حکومتی آن است. امام علی(ع)، در دوران حکومت خود، اصول مدیریتی، سیاسی و اجتماعی بی‌نظیری را بیان کرده‌اند که هنوز هم برای جوامع امروزی کاملاً کاربردی است. در این شرح، سه جلد یابانی به استخراج نظام‌نامه‌ها و راهبردهای مدیریتی از نهج البلاغه اختصاص دارد و ششالم مباحثی مانند عدالت اجتماعی، اقتصاد اسلامی، اخلاق مدیریتی، حقوق مردم و وظایف حاکمان است. این بخش، می‌تواند برای سخنرانان، سیاستمداران، مدیران و پژوهشگران علوم اجتماعی و سیاسی بسیار راهگشا باشد.

